Tussensegment voor varkens- en pluimveevlees

Een krachtenveldanalyse in Duitsland en Europa

LEI
WAGENINGEN UR

Tussensegment voor varkens- en pluimveevlees

Een krachtenveldanalyse in Duitsland en Europa

Elsje Oosterkamp
Paul van der Wielen
Theo Vogelzang

LEI-rapport 2013-040
Juli 2013
Projectcode 2276000178
LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Tussensegment voor varkens- en pluimveevlees; Een krachtenveld-analyse in Duitsland en Europa

Oosterkamp, E., P. van der Wielen en T. Vogelzang

LEI-rapport 2013-040
ISBN/EAN: 978-90-8615-641-2
53 p., fig., tab., bijl.

Project BO-08-020-002.

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het kader van het EZ-programma Beleidsondersteunend Onderzoek; Thema: Vergroting duurzaam marktaandeel; Cluster Voedselveiligheid/Innovaties Voedselketen.

Foto omslag: Wageningen UR (University & Research centre)

Bestellingen
070-3358330
publicatie.lei@wur.nl
Deze publicatie is beschikbaar op www.wageningenUR.nl/lei

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2013
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Inhoud

Woord vooraf **7**

Samenvatting **8**
S.1 Belangrijkste uitkomsten 8
S.2 Overige uitkomsten 8
S.3 Methode 9

Summary **10**
S.1 Key findings 10
S.2 Complementary findings 10
S.3 Methodology 11

1 Inleiding **12**
1.1 Achtergrond 12
1.2 Probleemstelling 12
1.3 Aanpak en afbakening 13
1.4 Leeswijzer 13

2 Krachtenveld rond het tussensegment in Duitsland **14**
2.1 Recente ontwikkelingen 14
2.2 Consumenten en burgers 15
2.3 Wetenschap 16
2.4 Overheid 17
2.5 Dierenwelzijnsorganisaties 20
2.6 Bedrijfsleven 24
2.7 Boerenorganisaties 28
2.8 Conclusies voor export van het tussensegment vanuit Nederland 29

3 Stand van zaken in de EU **31**

3.1 Inleiding 31
3.2 EU-inzet voor diervriendelijker geproduceerd vlees 32
3.3 Naar Europese certificering van diervriendelijker geproduceerd vlees (tussensegment)? 34
3.4 Betekenis EU-discussie voor de mogelijkheden van de export van dierenwelzijnsvriendelijker vlees van Nederland naar Duitsland 36
3.5 Conclusies 38

4 Conclusies en aanbevelingen **40**

4.1 Conclusies 40
4.2 Aanbevelingen 41

Literatuur, websites en informanten **43**

Bijlagen

1 Standaarden van de Deutscher Tierschutzbund vergeleken met die van de Dierenbescherming 46
2 Aktion Tierwohl (Westfleisch) 52

Woord vooraf

Het belang van export is groot voor de Nederlandse vleessectoren. In Nederland heeft het convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten uit 2009 geleid tot een groot aantal initiatieven voor het diervriendelijker produceren van vlees of eieren. Partijen die in het convenant verenigd zijn, zijn ook geïnteresseerd in de vraag- en marktontwikkeling van duurzame dierlijke producten elders in Europa, mede om daarop adequaat in te kunnen spelen. Op dit moment lijkt de Duitse markt daarvoor het meest interessant.

Daarom wordt in deze rapportage een analyse gemaakt van de ontwikkelingen op de Duitse markt en de mogelijkheden voor Nederlandse bedrijven om met producten uit het tussensegmentvlees de Duitse markt op te komen.

Verder is de vraag gesteld wat de ontwikkelingen zijn op het Europees vlak op het gebied van verduurzaming. Daarom is in deze rapportage vooral gekeken naar de discussie rond dierenwelzijn in Europees verband, mede omdat dat aspect binnen het eerdergenoemde convenant de meeste aandacht heeft gekregen. De marktontwikkeling van een tussensegment kan sneller en met een groter volume wanneer andere EU-landen aanhaken en toekomstige regelgeving geharmoniseerd ingevoerd gaat worden.

Deze vraagstukken zijn op verzoek van de convenantpartners opgepakt door een LEI-team van onderzoekers, bestaande uit Elsje Oosterkamp, Paul van der Wielen en Theo Vogelzang. Het onderzoek werd aangestuurd door een begeleidingscommissie, bestaande uit Loek Hesemans (ministerie van EZ), Maurits Steverink (ketenmanager duurzame dierlijke produkten), Bert van den Berg (Dierenbescherming), Richard de Mooij (COV) en Peter Vesseur (Nepluvi). Wij danken alle betrokkenen voor hun bijdrage.

Ir. L.C. van Staalduinen
Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

S.1 Belangrijkste uitkomsten

Sinds 2011 zijn Duitse ngo's, kennisinstellingen en marktpartijen stevig in beweging gekomen om het tussensegmentvlees in de markt te zetten. Het gaat hierbij vooral om de productie en vermarkting van diervriendelijker geproduceerd vlees. Op dit moment zijn vooral varkensvlees en kippenvleesproducten in de markt geïntroduceerd.

Er lijkt in Duitsland een toenemende vraag te zijn naar vleesproducten uit het tussensegment. Door een toenemend consumentenbewustzijn op het gebied van dierenwelzijn neemt de vraag naar diervriendelijker geproduceerd vlees in Duitsland toe. In potentie liggen er dus kansen voor de afzet van Nederlands tussensegmentvlees in Duitsland.

Exporteurs naar de Duitse markt moeten zeker rekening houden met diergerelateerde welzijnsindicatoren. Exporteurs die elk afbreukrisico willen vermijden wordt aanbevolen aan te sluiten bij de nieuwe standaard en het label dat door de Deutscher Tierschutzbund is ontwikkeld.

S.2 Overige uitkomsten

Er is in Duitsland brede overeenstemming bij producentenorganisaties, ngo's, kennisinstellingen, maar ook bij de federale en nationale overheden, over de ontwikkeling van standaarden gebaseerd op diergerelateerde welzijnsindicatoren. De voorlopige schema's die de Deutscher Tierschutzbund juni 2011 introduceerde zijn nog in ontwikkeling en welke diergerelateerde welzijnsindicatoren zullen worden opgenomen is nog niet definitief; onderzoek hiernaar loopt nog. Schema's van de Deutscher Tierschutzbund zullen naar verwachting wel ijkpunt worden op de Duitse markt.

Transparantie is een leidend begrip in de Duitse vleessectoren. Hierbij wordt gedoeld op het inzichtelijk maken van de oorsprong van het vlees voor de consument. Daar horen ook de scores op dierenwelzijn bij. Daarmee kunnen Nederlandse tussensegmentproducenten in de toekomst aanvullende eisen verwachten van diergerelateerde welzijnsindicatoren door Duitse afnemers.

Ondanks de inspanningen die in EU-verband worden verricht, zal het zeker tot na 2015, en wellicht tot na 2020, duren voordat certificering van binnen de

EU-staten ontwikkelde nationale dierenwelzijnslabels plaatsvindt. Dat betekent dat de discussies in Brussel over erkenning of harmonisatie van tussensegment-labels op korte termijn niet van invloed zijn op de mogelijkheden van export van diervriendelijker geproduceerd vlees van Nederland naar Duitsland. Naar verwachting zal dit op langere termijn wel het geval zijn.

S.3 Methode

De start van het onderzoek bestond uit het samenbrengen en bediscussiëren van het vraagstuk van dit project met de partijen die in de begeleidingscommissie vertegenwoordigd zijn. Vervolgens werden twee notities opgesteld over de kansen op de Duitse markt voor duurzame concepten van dierlijke producten en de Brusselse discussie rond de harmonisatie van de labelling van dergelijke producten. Beide notities zijn aan de orde gesteld in gesprekken met het bedrijfsleven en andere betrokkenen partijen. Daaruit kwamen aanvullende vragen en opmerkingen voort. Deze onderwerpen zijn vervolgens ook opgepakt, waarna de onderzoeksresultaten zijn samengebracht in deze rapportage.

Summary

Intermediate segment for pork and poultry meat: A force field analysis in Germany and Europe

S.1 Key findings

Since 2011 German NGOs, knowledge institutes and market parties have been actively working to place intermediate segment meat on the market. This mostly relates to the production and marketing of meat which is produced using more animal-friendly methods. So far, primarily pork and poultry products have been introduced to the market.

It appears that demand for meat products from the intermediate segment is increasing in Germany. German demand for meat produced using more animal-friendly methods is increasing as a result of growing consumer awareness of animal welfare. This means that there are potential opportunities to sell meat from the Dutch intermediate segment in Germany.

Exporters to the German market need to be sure that they are keeping track of animal welfare indicators. Exporters who wish to avoid market risk are advised to comply with the new standard and label developed by the Deutsche Tierschutzbund, the German animal welfare organization.

S.2 Complementary findings

There is wide-scale agreement among German producer organizations, NGOs, knowledge institutes, and state and national governments regarding the development of standards based on animal welfare indicators. The preliminary guidelines which the Deutsche Tierschutzbund introduced in June 2011 are still in development, and it is not yet certain which animal welfare indicators will be included; research on this topic is not yet complete. The Deutsche Tierschutzbund's guidelines are expected to become the new benchmark in the German market.

Transparency is a core value in the German meat sector. In other words, the sector aims to give consumers insight into the origins of the meat they purchase. Part of this is revealing producers' scores in terms of animal welfare. As a result of this, Dutch intermediate segment producers can expect additional

requirements for animal welfare indicators from German purchasers in the future.

Despite efforts at an EU level, it will certainly take until 2015, and possibly until after 2020, before certification of animal welfare labels developed within EU member states is possible. This means that the discussions in Brussels about achieving recognition or harmonization of intermediate segment labels in the near future will have no influence on the possibilities for exporting Dutch meat produced using more animal-friendly methods to Germany. However, it is expected that these discussions will see results in the long term.

S.3 Methodology

The start of the research involved bringing together those parties represented in the supervisory committee and discussing the key question of this project. In the following step, two reports were drawn up on the opportunities in the German market for sustainable concepts for animal products and the discussion in Brussels about harmonizing the labels for these products. Both reports were drawn up on the basis of conversations with the business sector and other involved parties. These conversations and reports generated further questions and comments, which were in turn also addressed. All the research results have been combined in this report.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Het belang van export is groot voor de Nederlandse vleessectoren. In Nederland heeft het convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten van 2009 geleid tot een groot aantal initiatieven voor het diervriendelijker produceren van vlees of eieren. Partijen die in het convenant verenigd zijn, zijn geïnteresseerd in vraag- en marktontwikkeling van duurzamere dierlijke producten elders in Europa om daarop in te kunnen spelen. Op dit moment lijkt de Duitse markt het meest interessant. Op de Duitse markt bestond tot nu toe nog nauwelijks een tussensegmentvlees (regionale concepten daargelaten), maar de biologische markt is er wel relatief goed ontwikkeld. Daarom wordt in deze notitie een analyse gemaakt van de ontwikkelingen op de Duitse markt en de mogelijkheden voor Nederlandse bedrijven om met producten uit het tussensegmentvlees de Duitse markt op te komen? Waar moet het Nederlandse bedrijfsleven op inzetten?

Verder is het de vraag wat de ontwikkelingen zijn op het Europees vlak op het gebied van de verduurzaming van de dierlijke productie. Daarbij is voor de convenantpartners vooral het dierenwelzijn aan de orde, omdat dat aspect binnen het convenant het meeste aandacht heeft gekregen. De marktontwikkeling van een tussensegment kan sneller en met een groter volume wanneer andere EU-landen aanhaken en toekomstige regelgeving geharmoniseerd ingevoerd gaat worden. Is daar sprake van? Welke rol kan Nederland hierin spelen? Meer specifiek is gekeken naar de stand van zaken in de discussie omtrent de mogelijke certificering van dierenwelzijnsvriendelijker vlees in EU-verband.

1.2 Probleemstelling

Het is onvoldoende duidelijk welke kansen en belemmeringen er zijn om de internationale markt voor duurzame concepten van dierlijke producten verder uit te baten. Inzicht in de kansen en belemmeringen helpt om een strategie te bepalen voor het Nederlandse bedrijfsleven hoe de kansen voor dergelijke concepten op de EU-markt vergroot kunnen worden. Hierbij is het ook van belang om inzicht te krijgen in de lopende discussie in Brussel over de harmonisatie van het labellen van dierlijke producten in Europa en de randvoorwaarden die daaruit

voortvloeien voor de Nederlandse export van duurzaam geproduceerde dierlijke producten.

1.3 Aanpak en afbakening

Het project is begonnen met een oriënterende fase, waarin het accent lag op het samenbrengen en bediscussiëren van het vraagstuk van dit project met de partijen die in de begeleidingscommissie vertegenwoordigd zijn. Vervolgens werden twee notities opgesteld over de kansen op de Duitse markt voor duurzame concepten van dierlijke producten en de Brusselse discussie rond de harmonisatie van de labelling van dergelijke producten. Beide notities werden aan de orde gesteld in gesprekken met het bedrijfsleven en andere betrokkenen partijen. Daaruit kwamen aanvullende vragen en opmerkingen voort. Deze onderwerpen zijn vervolgens ook opgepakt, waarna de onderzoeksresultaten zijn samengebracht in deze rapportage. Deze studie beperkt zich tot de analyse van het aspect dierenwelzijn als onderdeel van de productie en vermarkting van het tussensegmentvlees.

1.4 Leeswijzer

Na dit inleidende hoofdstuk zoomt hoofdstuk 2 in op het krachtenveld rond het tussensegmentvlees op de Duitse markt. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van het krachtenveld in Brussel rond eventuele harmonisatie van de wet- en regelgeving met betrekking tot diervriendelijker geproduceerd vlees (hoofdstuk 3). Deze rapportage eindigt met enkele conclusies en aanbevelingen die van belang zijn voor de partijen die het Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten van ondertekend hebben (hoofdstuk 4).

2 Krachtenveld rond het tussensegment in Duitsland

2.1 Recente ontwikkelingen

Op 30 juni 2011 maakte de Deutscher Tierschutzbund bekend dat men de verantwoordelijkheid neemt voor de ontwikkeling van standaarden voor dierenwelzijn. Op deze manier hoopt de Deutscher Tierschutzbund te bereiken dat een groter aandeel van het vlees diervriendelijker geproduceerd wordt. Per diersoort wordt een standaard ontwikkeld op twee niveaus. Het instapniveau (Einstiegstufe) heeft één ster, het premiumniveau heeft twee sterren. Daags na de bekendmaking meldden Vion Food Duitsland[1] en supermarktorganisatie Coop Kiel de standaard te willen toepassen. Er zijn 20 vleesvarkensbedrijven bij betrokken. Begin 2013 liggen de eerste producten in het schap.

Sinds juni 2011 is het bedrijf Westfleisch met varkensvlees onder het label 'Aktion Tierwohl'[2] op de markt gekomen. Ongeveer 1 miljoen varkens worden onder het label geproduceerd (interview met Giesen (Westfleisch) in *Top Agrar* 8/2011, p.14). De huisvestingscriteria liggen echter nauwelijks boven wat wettelijk is voorgeschreven. Begin oktober 2012 is Westfleisch' slachterijlocatie in Coesfeld gecertificeerd voor de productie van het Beter Leven-kenmerk voor de Nederlandse markt. De productie is nog niet van start gegaan, want men meldt dat Nederlandse afnemers nauwelijks bereid zijn meer voor het concept te betalen.[3]

Ook de slachtlocaties Rheda und Sögel van de het bedrijf Tönnies zijn in oktober 2012 gecertificeerd voor de productie van het Beter Leven-kenmerk in 2012.[4] Net zoals bij Westfleisch gaat het er in de eerste plaats om de Nederlandse markt te kunnen bedienen.

Ook in de kippenvleessector zijn initiatieven gelanceerd. Eind vorig jaar heeft het Nederlandse Plukon het FairMast-haantje op de Duitse markt geïntrodu-

[1] http://www.vionfood.de/de/presse/presseinformation/post/vion-baut-tierwohllabel-mit-coop-kiel-und-dem-deutschen-tierschutzbund-auf/show.html enwww.animal-health-online.de/gross/2011/07/01/neues-tierwohl-label-fuer-fleisch-aus-besonders-tiergerechter-haltung-tierschutzbund-will-kontrollieren/17382/

[2] www.westfleisch.de/landwirtschaft/aktion-tierwohl.

[3] http://www.schweine.net/westfleisch_fleischcenter_coesfeld_fuer_beter_leve.html

[4] http://www.toennies.de/presse/detail/artikel/79/beter-leven-zertifizierung-fuer-toennies-betriebe.html

ceerd. Het 'heel kip-segment' van supermarkt Globus is FairMast geworden. FairMast heeft het Beter Leven-kenmerk (met één ster) van de Nederlandse Dierenbescherming. Vanaf 12 november 2012 is de FairMast-kip ook bij Kaufland te koop. Bij deze introductie is bekend gemaakt dat de welzijnseisen op de Duitse markt worden aanbevolen door de van oorsprong Oostenrijkse Tierschutzstiftung 'Vier Pfoten'. Producten krijgen voortaan het logo van Vier Pfoten. De omvang van de afzet bedraagt enkele tienduizenden haantjes per week (persoonlijke mededeling Gerda Zijlstra).

Het bedrijf Wiesenhof produceert onder het merk Privathof[1] al enige tijd kippenvlees dat gecertificeerd wordt volgens het schema van de Britse Dierenscherming 'Freedom Food'. De omvang van de productie is van gelijke orde van grootte als de afzet van Plukon op de Duitse markt (persoonlijke mededeling Peter van Horne). Sommige supermarkten verkopen het onder hun huismerk voor kippenvlees, bijvoorbeeld Landjunker van Lidl.

De initiatieven, de betrokken partijen en de standaarden worden in het vervolg toegelicht.

2.2 Consumenten en burgers

Het maatschappelijk bewustzijn over dierenwelzijn is in Duitsland de laatste jaren sterk toegenomen. Vanuit de Deutscher Bauernverband (DBV) wordt aangegeven dat zij dit als belangenbehartiger bijvoorbeeld merkt aan (Fechler, 2011):

- de toenemende burgerinitiatieven tegen de bouw van nieuwe stallen;
- het boek *Dieren eten* van Jonathan Safran Foer, dat een bestseller werd in Duitsland;
- het 'Mens en dier'-debat dat in 2010 speelde op de Nationale Kerkendag in Dortmund.

Onder consumenten in Duitsland is er een grote heterogeniteit in de aandacht voor dierenwelzijn. Het aandeel consumenten dat belangstelling heeft voor dierenwelzijn én bereid is er meer voor te betalen, is groter dan het aandeel dat nu voor biologische producten kiest (Deimel et al., 2010). Twintig procent van de consumenten heeft een ethische grondhouding en is bereid meer te betalen voor voeding die aan principes voldoet (Spiller, 2010). Dit is de kerngroep waarop de markt voor producten met verbeterd dierenwelzijn zich richt.

[1] http://www.privathof.de.

Schweer (Vion Food Duitsland) stelt dat een groot deel van de consumenten bereid is om 19% meer te betalen voor diervriendelijker vlees.[1]

Daarnaast is de oorsprong van het vlees belangrijk: 83% van de consumenten wil daarover geïnformeerd worden. In het bijzonder wint 'regionaliteit' aan betekenis bij vleesaankopen (Schweer, Vion Food Duitsland).[2]

Ten slotte is de Duitse consument gevoelig voor negatieve signalen over voedingsmiddelen. Na de BSE-golf viel de vleesconsumptie in Duitsland sterk terug, veel sterker dan in andere landen. Ook is de Duitse consument heel terughoudend in het accepteren van GMO-producten.

2.3 Wetenschap

Dier- en marktwetenschappers zijn de drijvende kracht achter de ontwikkeling van de standaarden van de Deutscher Tierschutzbund. Het bericht over de introductie ervan kwam vlak na de bijeenkomst die door de Initiatiefgroep Dierenwelzijn[2] onder leiding van Prof. Dr. Achim Spiller (Universiteit van Göttingen) was georganiseerd. Op deze bijeenkomst werden eisenpakketten voor twee diergroepen, vleesvarkens en vleeskuikens, gepresenteerd.

Werkgroepen bestaande uit vertegenwoordigers van de universiteiten van Göttingen en Kassel en het Friedrich-Loeffler-Instituut (FLI) de Deutscher Tierschutzbund, vertegenwoordigers uit de landbouw en de retailorganisaties ontwierpen deze eisenpakketten. Directe aanleiding tot het ontwerpen vormde de studie over de kansen voor een Europees dierenwelzijnslabel (Deimel et al., 2010). Deze studie is uitgevoerd door de universiteiten van Göttingen en Kassel, het Friedrich-Loeffler-Instituut (FLI), in samenwerking met Deutcher Tierschutzbund en de Vereniging Neuland.

Uit wetenschappelijke hoek wordt aangedrongen op transparantie en de verdere ontwikkeling van diergerelateerde welzijnsindicatoren die in de standaarden kunnen worden opgenomen (Schrader, persoonlijke mededeling, Jungbluth , 2011 en Winkel, 2011). De huidige standaarden zijn voor een groot deel nog geënt op de houderij-omstandigheden. Het is een streven af te komen van 'Tierschutz nach Zollstock', ofwel dierenbescherming via de duimstok. Daarbij wordt gewezen op de resultaten van het onderzoek naar dierenwelzijn bij melkkoeien die volgens het Freedom Food-concept gehouden worden. Dit onderzoek laat zien dat de Freedom Food-melkkoeien op een aantal diergerelateerde wel-

[1] Dit betekent ongeveer 5,85 €/kg in plaats van 4,90 €/kg. (www.SUSonline.de, 16-02-2012).
[2] Initiativgruppe Tierwohl-Label of de Göttinger Initiativgruppe.

zijnsindicatoren beter scoren dan niet-labelkoeien, maar op een aantal punten ook slechter.[1] Met Nederlandse partners (Wageningen UR Livestock research, onder andere Hans Spoolder) werkt FLI samen om de diergerelateerde indicatoren, uitgaande van de protocollen van het EU Welfare Quality-onderzoek, in de standaarden op te nemen. Men denkt hierbij onder meer aan de ontwikkeling van geavanceerde technieken om huidafwijkingen aan de slachtlijn te signaleren.

2.4 Overheid

2.4.1 Federale overheid

Dierenwelzijnsbeleid behoort net als beleid voor voedselveiligheid tot de verantwoordelijkheid van de federale overheid in Duitstand. Er is in de uitvoering een grote rol voor de lokale veterinaire diensten weggelegd. De federale overheid zegt over dierenwelzijn: 'Für die Bundesregierung hat das Wohl der Tiere hohe Priorität.[2] Dierenwelzijnsbeleid is onderdeel van het huidige coalitieakkoord. Dat dierenwelzijn belangrijk is blijkt bijvoorbeeld uit het verbod van kooieierenproductie en uit het feit dat de oppervlaktenormen voor de vleesvarkensproductie iets boven het EU-niveau liggen.[3] In maart 2011 pleitte minister Aigner van het Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Verbraucherschutz (BMELV) bij EU-Commissaris Dalli voor een voortzetting van het EU-beleid op het gebied van dierenwelzijn. Daarbij liet zij ook weten voorstander te zijn van het ontwikkelen van *vrijwillige, bovenwettelijke,* EU-standaarden voor dierenwelzijn en bijbehorende logo's, die de consument informeren (Kluge, 2011). Deze lijn wordt bevestigd in de Charta voor Landbouw en Consument van januari 2012 (BMELV, 2012).

Voor de invulling van het Duitse dierenwelzijnsbeleid had minister Aigner advies gekregen van de Wetenschappelijke Raad voor Landbouwbeleid. Over de te ontwikkelen standaarden voor dierenwelzijn (BMELV, 2011) luidt de strekking van het advies:

- Omdat Europese (vrijwillige) standaarden op zich laten wachten, zijn nationale initiatieven nuttig, omdat ze inspelen op het publiek debat en de consument keuzemogelijkheden bieden.

[1] Weisen Milchkühe in 'Freedom Food' Milchviehbetrieben ein besseres Wohlergehen auf als in konventionellen? (Main et al. 2003, Vet. Rec. 153: 227).
[2] http://www.bmelv.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/2012/145-AI-Novelle-Tierschutzgesetz.html.
[3] Voor een vleesvarken van 100 kg is de Europese oppervlakte-eis 0,65 m^2 en in Duitsland geldt 0,75 m^2.

- De standaarden kunnen in publiek-private samenwerking ontwikkeld worden en ze moeten gecertificeerd worden door onafhankelijke instanties die risicogebaseerde controle uitoefenen.
- Standaarden bevatten eisen voor alle ketenfasen, te weten de houderij, het transport en slachtfase en uiteindelijk ook de fokkerij en ze betreffen de voorzieningen in de houderij, de verzorging, diergedrag en diergezondheid.
- De eisen focussen op diergerelateerde welszijnsindicatoren en zijn wetenschappelijk onderbouwd.
- De standaarden zouden meer dan één niveau moeten hebben.
- In de introductiefase zou de overheid een monitoringsysteem kunnen laten ontwikkelen, om kennis over oorzaak-gevolgrelaties te ontwikkelen (bijvoorbeeld over gezondheidsstatus), boeren daarover te rapporteren en een publiciteitscampagne voor boeren en consumenten op te zetten.

In de Charta staat onderzoek geprioriteerd voor meer dierenwelzijn in de varkensvleesketen. Daarbij worden thema's genoemd als: huisvesting, afleidingsmateriaal, verbod op castratie zonder verdoving. Ook moet onderzoek uitwijzen hoe diergerelateerde indicatoren in de praktijk toegepast kunnen worden. Bijvoorbeeld hoe en of indicatoren die in het kader van monitoring bij slachterijen verzameld worden, teruggekoppeld kunnen worden aan de veehouders teneinde verbeteringen in het management door te kunnen voeren.

In maart 2012 maakt BMELV bekend dat ter concretisering van deze onderzoeksopgaven 1 miljoen euro subsidie verstrekt is voor de ontwikkeling van het label van de Duitse Tierschutzbund.[1] Het bedrag is bestemd voor onderzoek naar de validering van de eisen van de standaard en voor de omschakelingskosten van de 20 varkensvleesbedrijven die participeren in het Vion/Coop-project. Zie box 2.1 voor de omschrijving bij de subsidietoezegging.

[1] www.SUSonline, 21-3-2012 en

Box 2.1 Ontwikkeling van de standaard voor vleesvarkens

Doel is het dierenwelzijn verder te ontwikkelen uitgaande van de bestaande systemen, zonder producenten en gebruikers te belasten met te sterk stijgende kosten of prijzen. Om op lange termijn zowel kwalitatief als kwantitatief het dierenwelzijn binnen de varkenshouderij te verbeteren, worden diergerelateerde indicatoren ontwikkeld aan de hand waarvan het welzijn van het dier te bepalen is.

Het concept concentreert zich op de kerneisen voor meer dierenwelzijn, zoals huisvesting, afleiding en een verbod op castratie zonder verdoving. Hiervoor worden stalinrichtingsconcepten ontwikkeld, waar pilotbedrijven aan worden aangepast.

Er worden diverse toepassingsgerelateerde onderzoeksactiviteiten uitgevoerd op het gebied van landbouw en slachting; daarnaast is een robuust en transparant controle- en certificeringssysteem in ontwikkeling. Deze werkzaamheden gaan gepaard met onderzoeken naar gebruikersacceptatie

http://www.fisaonline.de/index.php?lang=dt&act=projects&view=details&p_id=5668

2.4.2 Nationale overheden (Länder)

Hoewel de federale regering eerst verantwoordelijke is voor het beleid op het gebeid van dierenwelzijn, zijn ook enkele ontwikkelingen op deelstaatniveau van belang om te noemen.

In NoordRijn-Westfalen is sinds de laatste verkiezingen een groene minister voor landbouw, Johannes Remmel, aan zet. Die wil met maatregelen verder gaan dan minister Aigner, want 'die doet niets om de dieren te helpen. In de intensieve landbouw moeten dieren zich aanpassen, in plaats van omgekeerd. Wij zetten ons er daarentegen voor in dat alle ingrepen en amputaties bij landbouwhuisdieren stoppen'.[1] Hij neemt tegenover de EU-Commissie ook afwijkende standpunten in, wat hem door de overige nationale landbouwministers niet in dank wordt afgenomen.[2]

Een ander punt is dat hij de legale basis voor dierenwelzijnsorganisaties om juridische acties te ondernemen wil vergroten. Het gaat om het 'Verbandsklagerecht' dat organisaties krijgen om bezwaar te maken tegen snavelkappen of bijvoorbeeld de bouw van nieuwe stallen. Een ontwerpwet is in juli 2012 opgesteld.[3] Deze ontwikkelingen kunnen effect hebben op de ontwikkeling van een

[1] bedoeld worden onder andere: snavel knippen, staartcouperen, castratie en tanden vijlen, http://www.umwelt.nrw.de/ministerium/presse/presse_aktuell/presse120706_a.php, 6 juli 2012.

[2] http://www.ml.niedersachsen.de/portal/live.php?navigation_id=1810&article_id=110639&_psmand=7, 16 november 2012.

[3] http://www.umwelt.nrw.de/ministerium/presse/presse_aktuell/presse120704.php,, 4 juli 2012.

tussensegment in NoordRijn-Westfalen, waar een belangrijk deel van de Duitse varkensproductie plaatsvindt.

Nedersaksen, kerngebied voor de vleeskuikenproductie, heeft een eigen 'Tierschutzplan', dat begin 2011 door landbouw minister Gert Lindemann is opgesteld. Motto daarvan is met kleine stappen vooruit te bewegen. Het plan omvat een groot aantal technisch georienteerde onderzoeksprojecten om dierenwelzijn te verbeteren en het ontwerpen van reproduceerbare diereigen indicatoren voor runderen, pluimvee en varkens (LAVES, 2012). Er loopt een pilotproject bij tien eierproductiebedrijven, waar geen snavelkappen meer plaatsvindt. In de herfst 2012 zijn twee grote projecten over staartcouperen van start gegaan.[1] In het plan zijn projecten opgenomen over marktontwikkeling van een tussensegment.

2.5 Dierenwelzijnsorganisaties

De Deutscher Tierschutzbund is met 800.000 leden de grootste dierenbeschermingsorganisatie in Duitsland. Daarnaast zijn nog meer organisaties op dit gebied actief. Bijvoorbeeld de Bund gegen den Misbrauch der Tiere en het Bundesverband Tierschutz. Met de Deutscher Tierschutzbund ontwikkelden deze twee het KAT-label voor scharreleieren en eieren uit vrije uitloop. ProVieh (een vereniging) probeert een brede beweging op gang te krijgen voor verbetering van de productiedieren en Vier Pfoten (een stichting) is naast traditionele dierenbeschermingsorganisatie actief in het ontwikkelen van standaarden.

2.5.1 Deutscher Tierschutzbund (DTb)

De DTb nam de verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van dierenwelzijnstandaarden en een label in de markt[2] om verbeteringen voor een groot aantal dieren mogelijk te maken. DTb had eerder met de 'Bund für Umwelt und Naturschutz' en de 'Arbeitsgemeinschaft Bauerliche Landwirtschaft' het vleescon-

[1] Een onder leiding van het Friedrich-Löffler-Institut van 270.000 euro en een bij Tierärztlichen Hochschule Hannover van ongeveer 220.000 euro.
http://www.ml.niedersachsen.de/portal/live.php?navigation_id=1810&article_id=108441&_psmand=7, 3 september 2012.

[2] www.tierschutzbund.de/tierschutzlabel.html

cept Neuland[1] geïntroduceerd, maar dit premium-concept met zeer hoge (dierenwelzijns)eisen heeft maar een klein aandeel in de markt weten te bereiken. Met de nieuwe standaard is een stap gezet om de markt verder te ontwikkelen.

Meer informatie over het Neuland-concept staat in box 2.2.

Box 2.2 Neuland

Neuland (www.Neuland-fleisch.de) is een marktconcept dat de DTb samen met de 'Bund für Umwelt und Naturschutz' (BUND) en de 'Arbeitsgemeinschaft bäuerliche Landwirtschaft' (AbL) in 1988 al ontwikkelde. Het doel is veelomvattend: een sociale, kwaliteitsgerichte, diervriendelijker en milieuvriendelijke houderij te vormen. Neuland moet meer geloofwaardigheid en transparantie dan de gangbare houderij bieden, stelt de website. Er zijn daartoe richtlijnen ontwikkeld. Er is vrije uitloop, daglicht, dieren liggen op stro en krijgen gentechvrij, binnenlands voer. Boeren krijgen een eerlijke prijs en dieren worden verwerkt in de bij Neuland aangesloten vleesverwerkingsbedrijven. Vervolgens wordt het vlees afgezet in vooral het out-of-home kanaal (instellingen en restaurants). Van de 180 bedrijven in dit concept is het merendeel varkensvleesproducent (Kilchsperger, 2010). Door de brede en hoge eisen aan de productie is dit concept een niche gebleven.

De DTb geeft aan dat het eerste niveau van de nieuwe standaard eigenlijk een compromis is: er zijn alleen elementaire verbeteringen ten opzichte van de gangbare houderij in dierenwelzijn in de standaard opgenomen. Daar staat tegenover dat veel producenten aan de eisen kunnen voldoen.

Het tweede niveau ligt hoger, dat wil zeggen op het niveau van de biologische eisen en het Neuland-concept. Het is de bedoeling dat winkels die het eerste niveau aanbieden, ook het tweede niveau in huis hebben, zodat de consument altijd ook voor het premiumniveau kan kiezen.

Op de lange termijn streeft de DTb naar verplichte EU-standaarden en labels (of een ander kenteken), vergelijkbaar met het systeem dat voor eieren of vleeskuikens bestaat. Als tussenoplossing gaf men aanvankelijk aan te mikken op een vrijwillig, maar een in EU-verband of nationaal georganiseerd label (Rusche, 2011). Omdat een EU-standaarden nog ver weg zijn, heeft men zelf een stap voorwaarts gezet (Dr. Brigitte Rusche, vice-voorzitter van de DTchB) .[2]

In bijlage 1 van dit rapport zijn overzichten opgenomen van de eisenpakketten van de nieuwe standaarden voor de vleeskuikenhouderij en de varkenshouderij. Voor andere dieren en ook voor dieren in de fokfase zijn criteria in ontwikkeling.

[1] www.Neuland-fleisch.de.

[2] www.agrifoodonsulting.de/fileadmin/agrifood/LZ_30_06_2011_Coop_startet_mit_Tierschutzlabel.pdf

Voor de vleeskuikenhouderij blijkt dat de 'Einstiegstufe' van de nieuwe standaard meer lijkt op het Freedom Food-schema dan het Beter Leven-kenmerk met één ster. Wel wordt door de DTb een uitloop geëist. Het voordeel van het Freedom Food-schema is dat geen minimale levensduur is geëist, zodat de producenten flexibeler zijn.

Wat de schema's voor de varkenshouderij betreft heeft de DTb voorlopig nog een vrij korte overgangstermijn (twee jaar) vastgesteld voor de aanpassingen ten behoeve van welzijnsroosters. Deze aanpassingen brengen aanzienlijke kosten met zich mee en zijn niet te realiseren zonder nieuwe stallen te bouwen. Het is de vraag of de DTb deze eis blijft handhaven. Verder is een eerste lijst met diergerelateerde welzijnsindicatoren genoemd en het blijken de gegevens te zijn die door de slachterijen in het kader van monitoringsprogramma's en slachtkeuring worden verzameld.

Het lijkt er ten slotte op dat de DTb het schema openstelt voor alle veehouders:

> 'Wie vlees eet, moet betrouwbaar en transparant zien hoe diervriendelijk het geproduceerd is. Alle ondernemingen die aan de regels voldoen, kunnen dingen naar het label.' (Wolfgang Apel, voorzitter van de DTb[1])

2.5.2 Vier Pfoten

Vier Pfoten[2] is in 1988 in Oostenrijk opgericht, maar inmiddels internationaal actief. Alle landelijke verenigingen zijn stichtingen geworden. Vier Pfoten zet zich op het gebied van landbouwhuisdieren al jaren in voor het stopzetten van de productie van ganzenlever, voor een verbod op de kooiproductie in de konijnen- en leghennensector en voor het beperken van diertransporten. Men heeft een standaard voor de konijnenhouderij ontwikkeld.

De konijnencampagne van Vier Pfoten heeft Lidl ertoe gebracht om geen konijnenvlees meer te verkopen, zolang men geen scharrelkonijnenvlees in de gewenste hoeveelheden kan aankopen. Kaufland is in januari 2011 ook gestopt met de verkoop van vlees uit kooiproductie en is gestart met de verkoop van het konijnenvlees dat volgens de Vier Pfoten-standaard is geproduceerd. De standaard staat alleen scharrelhouderij toe. EDEKA en REWE kwamen in de pro-

[1] www.agrifoodonsulting.de/fileadmin/agrifood/LZ_30_06_2011_Coop_startet_mit_Tierschutzlabel.pdf

[2] Deze paragraaf is gebaseerd op http://de.wikipedia.org/wiki/Vier_Pfoten, www.vier-pfoten.de en www. voer-voeters.nl.

blemen omdat konijnenvlees uit Hongarije als Duits werd verkocht, terwijl het alleen in Duitsland werd omgepakt.[1]

November 2012 maakte Vier Pfoten bekend met een label 'gecontroleerd door Dierenbescherming' aan te vangen en het label kon meteen in de markt gezet worden in de vorm van de FairMast-kip van Plukon omdat het schema overeenkomt met dat van het Beter Leven-kenmerk één ster. Met het label wil Vier Pfoten de levensomstandigheden van dieren in de gangbare houderij verbeteren. Vier Pfoten heeft behalve de standaard voor vleeskuikens nog twee standaarden ontwikkeld, namelijk een voor vleesvarkens en een voor vleesrunderen. De standaarden bestaan steeds uit twee niveaus: een 'Einstiegstufe' (met één ster) en een 'Premiumstufe' (met drie sterren). De basis voor de standaarden zijn de schema's van het Beter Leven-kenmerk (toelichting ook in bijlage 1).

Gezien de activiteiten van Vier Pfoten tot nu toe is het niet verwonderlijk dat men de verantwoordelijkheid neemt voor de ontwikkeling van standaarden, maar wel is het opvallend dat men gestart is met de introductie bij vleeskuikens.

2.5.3 ProVieh

ProVieh is in 1973 opgericht en vormt samen DTb en een paar burgerinitiatieven het netwerk 'Bauernhofe statt Agrarfabriken'. Er is een gelijknamig 'position paper' opgesteld (januari 2010), waarin men de industriële dierenhouderij afwijst en pleit voor een meer duurzame houderij. ProVieh heeft op de website afstand genomen van het Beter Leven-kenmerk.[2] Men is in oktober 2012 begonnen een opzet te maken voor een systeem om dierenwelzijn te bevorderen via prikkels. Daar wil men draagvlak voor creëren in brede kring van wetenschappers. Het is niet duidelijk hoe deze activiteit zich verhoudt tot de vrij brede wetenschappelijk aandacht voor de diergerelateerde welzijnsindicatoren.

[1] http://www.vier-pfoten.de/website/output.php?id=1221&printable=1&idcontent=3219.
[2] http://www.provieh.de/node/11228.

2.6 Bedrijfsleven

2.6.1 Vleeskuikensector

De consumptie van pluimveevlees in Duitsland neemt toe. Die groei komt op het conto van een grotere consumptie van kippenvlees, nu 12 kg per hoofd.[1] De consumptie van eend en kalkoen stagneert. Duitsland is meer dan zelfvoorzienend in kippenvlees, namelijk 108% (Avec, 2011). Voor eend en kalkoen ligt de zelfvoorzieningsgraad rond de 80%.[2]

De Duitse productie van kippenvlees (vleeskuikens) bedraagt ruim 850 kton. Meer dan de helft van de productie vindt plaats in de deelstaat Nedersaksen.

De vijf grootste slachterijen staan genoemd in tabel 2.1. De derde slachterijgroep (Stolle-Groep) is in handen van het Nederlandse bedrijf Plukon. De overname van Stolle vond plaats in augustus 2011. Het is een strategische stap: 'Het voer moet [voor de Duitse consument] Duits zijn, net als de boer, de boerderij, de moederdieren en de slachter', aldus Peter Poortinga van Plukon. Stolle had toen een omzet van 370 miljoen. De overname betekende destijds een omzetgroei van 50% voor Plukon naar 1,1 miljard. Plukon was al actief in de Duitse markt met Friki-producten. In tabel 2.1 valt de Friki-productie waarschijnlijk ook onder Stolle. Plukon heeft naast locaties in Duitsland en Nederland ook productielocaties in België.[3]

Tabel 2.1 **Top 5 vleeskuikenslachterijen/verwerkers**

Bedrijf	Omzet in milj. euro
PHW-Groep (Wiesenhof)	2.096
Sprehe-Groep	720
Stolle	705
Rothkötter	670
Heidemark	500

Bron: http://www.fleischwirtschaft.de (5.11.2012)

De Duitse vleeskuikensector wordt gekenmerkt door enkele sterke verticale integraties.

[1] Vergelijk met Nederland (18,5 kg) en het VK (22,6 kg). Het EU-gemiddelde ligt op 17,6 kg per hoofd (AVEC, 2011).

[2] http://www.lfl.bayern.de/lvfz/kitzingen/versuchswesen/34836/, verwijzend naar M.M. Beck (2010): Versorgungsbilanz Geflügelfleisch. In: Marktinfo Eier und Geflügel. S. 117-118 Eugen Ulmer KG Stuttgart, ISBN 978-3-8001-7534-5.

[3] http://www.innofood.org/nl/nieuws/4521/plukon-groeit-50-procent-door-overname.html.

2.6.2 Varkenssector

De consumptie van varkensvlees steeg in 2011 met 1,2 kg naar 38,5 kg per hoofd. De totale vleesconsumptie daalde dat jaar met 1,1 kg naar 60,6 kg per hoofd.[1]

De varkensproductie in Duitsland groeit nog steeds. Vierenvijftig procent van de productie vindt plaats in NoordRijn-Westfalen en Nedersaksen. Sinds 2005 ligt de binnenlandse varkensvleesproductie boven het binnenlands verbruik en de verwachting is dat het verschil in 2020 verder uitgegroeid zal zijn tot 2,2 miljoen ton (Fechler, 2011). De Duitse varkenssector is daarmee net als de Nederlandse exportgericht geworden.

Binnen de vleessector in Duitsland is er een sterke concentratie in de slachterij- en verwerkingsfase. Van de 207 geregistreerde slachterijen hebben de grootste drie, Tönnies Ltd., Vion Food Duitsland en Westfleisch, een gezamenlijk marktaandeel van boven de 50% (Franz et al., 2011). In de worst- en vleeswarenproductie is de concentratie veel lager.

2.6.3 Retail

De retail wordt gedomineerd door vijf supermarktgroepen, zie tabel 2.2. Zij staan voor een aandeel van 74% van de omzet in 2009 (Franz et al., 2010). Lidl behoort tot Schwarz-Groep, samen met de supermarktketen Kaufland, en genereert de helft van de omzet van deze groep. Overigens wordt in Duitsland nog een derde van het vlees via directe verkoop en speciaalzaken (slagers) verkocht.

Tabel 2.2 **Top 5 Duitse retailgroepen**

Bedrijf	**Omzet in miljoen euro**
Edeka-Groep	45.309
Rewe-Groep	37.478
Metro Groep	30.235
Schwarz-Groep	28.400
Aldi Groep	24.500

Bron: TradeDimensions/LebensmittelZeitung, maart 2011.

[1] www.pigprogress.net/Pork-Processing/Markets/2012/3/German-pork-consumption-per-capita-dropped-in-2011-PP008454W/

2.6.4 Transparantie, vertrouwen en regio

Spiller (2010) constateert dat de vleessectoren in Duitsland nog steeds te kampen hebben met een slechte reputatie na de vleesschandalen in 2006 en 2007. Daarom staan vertrouwen scheppen bij en transparantie bieden aan de consument hoog op de agenda. Regionale supermarkt Tegut en supermarktorganisatie Edeka zetten daarom eigen vleesketens op. Rundvlees is bij Edeka voor de consument te traceren op dierniveau. Varkensvleesproducent Tönnies maakt reclame met: 'Absolute Transparenz schafft Vertrauen' en doet met onder andere Westfleisch mee aan 'fTrace', waarmee de consument varkensvlees tot op boerderijniveau kan herleiden.

Regionale connotatie is belangrijk bij vlees. De regio wordt in de marketing van de bedrijven verbonden met bekende oorsprong (transparantie), beperkte transporten, met behoud van werkgelegenheid in de eigen regio en ten slotte met smaak/authenticiteit van de receptuur. Beieren heeft bijvoorbeeld een eigen kwaliteitsprogramma 'Geprüfte Qualität-Bayern'. Voor het kwaliteitslabel komen alleen Beierse producten in aanmerking. Runderen en varkens moeten in Beieren geboren, gemest en geslacht zijn. Er worden ook eisen gesteld aan transporttijden naar de slachterij (maximaal vier uur).[1]

2.6.5 Enkele tussensegment initiatieven toegelicht

Zilver varkensvlees bij Coop Kiel

Coop Kiel is een relatief kleine supermarktorganisatie met een omzet van ruim 1,2 miljard euro. Coop heeft 187 outlets. De productie voor het huismerk 'Landklasse Fleisch' wordt momenteel aangepast aan de standaard van de Tierschutzbund.[2] Het merk staat voor regionale herkomst en komt voort uit een meerjarig partnerschap van Coop en Vion Food Duitsland. De leveranciers zijn producentenverenigingen in Sleeswijk-Holstein, Nedersaksen en Mecklenburg-Vorpommern. Varkenshouders van de producentenvereniging NFZ en die in Bad Bramstedt en Uelzen doen mee aan de pilot voor het label van de DTb. Vion Food Duitsland begeleidt de 20 deelnemende varkenshouders.

Omdat de standaard in ontwikkeling is, is het eisenpakket nog niet definitief. De meerprijs wordt verschillend ingeschat: Schweer (Vion Food Duitsland) verwacht dat het vlees 19% duurder zal zijn, informant (Schrader) noemt 30% prijs-

[1] http://www.alp-bayern.de/alp-bayern/unsere-aktivitaeten/

[2] Afhankelijk van het resultaat zal Vion de tussensegmentproductie ook in andere huismerken kunnen doorvoeren. Met andere woorden, het tussensegment exclusief van het Coop (informatie van Salzborn).

verschil en 50 eurocent per kg wordt genoemd in *Top Agrar* van 8 augustus 2011, p.120. Dit laatste komt neer op ongeveer 10%. De uiteindelijke meerprijs zal afhangen van het eisenpakket en welke kosten aan de consument doorberekend zullen worden.

Aktion Tierwohl

Dit is een initiatief van Westfleisch. In bijlage 2 staat een overzicht van de eisen. Voor wat betreft de huisvesting liggen de eisen nauwelijks boven de wettelijke voorschriften. Transporttijden zijn kort doordat alle betrokken producenten hun bedrijf in een straal van 80 km om de slachterij hebben. Ongeveer 60% van de toeleveranciers van Westfleisch voldoet al aan de eisen (Oosterkamp et al., 2011). Boeren ontvangen een bonus van 2 eurocent per kg slachtgewicht (ongeveer € 2 per vleesvarken). Voor beren (geen castratie) bedraagt de vergoeding € 4 per kg slachtgewicht. De prijsopslag in de winkel bedraagt 10% (*Top Agrar* 8/2011, p.120.).

Producten met dit label zijn vanaf juni 2011 verkrijgbaar bij de supermarkten van Kaufland en Metro (*Top Agrar* 8/2011, p. 120). Kaufland is een middelgrote supermarktketen met een jaaromzet van bijna 13 miljard euro en behoort tot de Schwarz-Groep. Metro zegt weliswaar kritisch te staan tegenover nog meer labels, maar is toch overstag gegaan, omdat het concept ook internationaal te benutten is. Daarmee wordt bedoeld dat ook andere leveranciers onder het label zouden kunnen leveren (*Top Agrar* 8/2011, p.121).[1]

Tönnies

Wat de grote slachterij Tönnies in het tussensegment gaat doen is nog de vraag. Wel al is het bedrijf gecertificeerd voor de productie van het Beter Leven-kenmerk. *Top Agrar* (8/2011, p.121) meldt dat het bedrijf de (markt)ontwikkelingen afwacht. Men is nog niet overtuigd van beide hiervoor genoemde concepten, omdat men nog onvoldoende ziet hoe de inspanningen in de markt verzilverd kunnen worden. Voor Tönnies is het een daarbij een voorwaarde dat welzijnsverbeteringen voor het dier meetbaar moeten zijn én communiceerbaar naar de consument. Wanneer men instapt zal het met

[1] Waarschijnlijk wordt verwezen naar de certificering die RSPCA laat uitvoeren. Ik ga ervan uit dat het label 'AktionTierwohl' eigendom is van WestFleisch; het is nauw verbonden met de Westfleisch eisen voor risico-gebaseerde zichtkeuring. Bij deze zichtkeuring wordt het dier aan de slachtband niet ter controle ingesneden. Daar voor in de plaats worden onder andere data verzameld over de groeiontwikkeling van het dier, Salmonella incidentie op de boerderij, data over pathologische afwijkingen (Wagenberg et al., 2012).

medewerking van de Tierschutzbund zijn, 'omdat men anders een schietschijf wordt van de ngo's.'

FairMast-haantjes
Deze haantjes met het merk FairMast zijn een initiatief van Plukon. Ze zijn eind vorig jaar op de Duitse markt gebracht met het Beter Leven-kenmerk (één ster), omdat de DTb nog niet zover was. Het haantje is te verkrijgen bij Globus, een keten van hypermarkten met een omzet van ruim 4 miljard euro, en inmiddels ook bij Kaufland filialen in zes bundeslanden.[1] De aanvoer (orde grootte enkele duizenden hele kippen) kwam mogelijk eerst uit Nederland. Bij de introductie van het haantje bij Kaufland heeft Vier Pfoten de aanbeveling van de Nederlandse Dierenbescherming overgenomen. In januari 2013 zullen de haantjes in alle Kaufland winkels liggen.

Privathof/ Landjunker
Het bedrijf Wiesenhof produceert onder het merk Privathof[2] al enige tijd kippenvlees dat gecertificeerd wordt volgens het 'Freedom Food'-schema van de Britse Dierenscherming. Nu de DTb de ontwikkeling van standaarden is gestart in juni 2011, wil Wiesenhof het Duitse label gaan toepassen (persoonlijke mededeling Schrader). Sommige supermarkten verkopen dit kippenvlees onder hun huismerk voor kippenvlees, bijvoorbeeld Lidl met het huismerk Landjunker.

2.7 Boerenorganisaties

Het Deutschen Bauernverband (DBV) stelt zich voorlopig gereserveerd op ten aanzien van de hiervoor geschetste marktontwikkelingen. Men vreest dat de ontwikkeling van de genoemde labels uiteindelijk zal leiden tot dwingende voorschriften voor de producenten, zoals ook de kooieiproductie per wet is verboden (Top Agrar 8/2011, p. 121). Daarom pleit men voor het behoud van het private karakter van de standaarden en labels, ondanks dat labels de reguliere productie in een kwaad daglicht kunnen zetten. Men is wel van mening dat met de nieuwe concepten kleine marktsegmenten te ontwikkelen zijn, die tegemoet komen aan exclusieve eisen van een deel van de consumenten. Ze dragen bij aan de transparantie en bevorderen de communicatie over de productie. De toekomst van de boeren ligt echter in de verduurzaming van de intensieve vee-

[1] Berlin, Brandenburg, Mecklenburg-voor-Pommeren, Saksen, Saksen-Anhalt en Thüringen.
[2] http://www.privathof.de.

houderij als geheel (Fechler, 2011). Voorzitter Fechler bepleit verder het betrekken van diergerelateerde indicatoren bij de verdere ontwikkeling van labels (verwijzend naar het EU Welfare Quality project). De belangenbehartiger van varkenshouders (ISN) heeft gemengde gevoelens over wat zij 'de wedloop van labels' noemen. Men heeft niets tegen de labels, maar men is van mening dat succes in de markt niet zeker is en er bij aanvang van de projecten voornamelijk kosten zijn, terwijl de marges laag zijn (Torsten Staack in: Top Agrar 8/2011, p.121).

2.8 Conclusies voor export van het tussensegment vanuit Nederland

Sinds 2010 zijn Duitse ngo's, kennisinstellingen en marktpartijen in beweging gekomen om een tussensegment voor dierenwelzijnsvriendelijker productie in de markt te zetten. Op dit moment worden in de vleeskuiken- en de varkensvleessector projecten en producten op dit vlak geïntroduceerd. Het zijn, net als in Nederland, producten die een plus op het gebied van dierenwelzijn hebben.

Voor wat betreft varkensvlees hebben de grote supermarktorganisaties Metro en de Schwarz Groep (via de Kaufland supermarkten) zich verbonden aan het concept Aktion Tierwohl van producent Westfleisch. Dit concept is gericht op het bieden van transparantie over de reguliere productie en het verbeteren van de gezondheid en dierenwelzijn in de reguliere context. De kleinere supermarktketen Coop Kiel zet met Vion Food Duitsland de 'Einsstiefstufe' van de Deutscher Tierschutzbund in de markt. Het concept bij Coop Kiel heeft ook een regionaal karakter door de verbinding met het huismerk Landklasse Fleisch.

De standaard van de Deutscher Tierschutzbund kent verdergaande huisvestingseisen voor vleesvarkens dan de wettelijk voorgeschreven. De 'Einsstiefstufe' is vergelijkbaar met de eisen van het Beter Leven-kenmerk. Welke diergerelateerde welzijnsindicatoren betrokken zullen worden is nog niet definitief; onderzoek hiernaar loopt nog.

De voorlopige eisen van de 'Einstiegstufe' voor de pluimveesector zijn gebaseerd zijn op de eisen van het Engelse Freedom Food. Wiesenhof produceert kippenvlees volgens deze eisen. Plukon brengt een FairMast-haantje op de markt dat gebaseerd is op de eisen van het Beter Leven-kenmerk. Op de Duitse markt zijn de eisen van het Beter Leven-kenmerk overgenomen door de organisatie Vier Pfoten.

Het is nog een vraag wat de retailers Edeka, Rewe en ook de grote slachterij Tönnies gaan ondernemen. Bij de laatste zijn de voorbereidingen al getroffen om aan de extra eisen van de DTb-schema's te voldoen. Edeka heeft zich bij

vlees vooruitstrevend getoond om het te kunnen traceren naar de producent/ het dier; het is te verwachten dat men een product voor het tussensegment ontwikkelt.

Het huidige aandeel van het tussensegment vormt op de Duitse markt nog maar een fractie van de totale markt; er zijn zeker mogelijkheden voor groei. Dit kan ook mogelijkheden bieden voor een betere vierkantsverwaarding van de Nederlandse productie (Duitsland is een 'vleeswarenland'). Hoe groot de belangstelling voor diervriendelijker producten bij Duitse consumenten uiteindelijk is, is lastig te zeggen. Nederlandse producenten zullen in de ontwikkeling van de markt zeker concurrentie ondervinden van Duitse.

Er zijn op de Duitse markt twee organisaties met eigen schema's voor een tussensegment (de Deutscher Tierschutzbund en Vier Pfoten), wat niet bevorderlijk is voor de eenduidigheid naar de Duitse consument. De schema's van de Deutscher Tierschutzbund zijn nog in ontwikkeling. De aanpak is grondig, maar het proces gaat niet snel. Er wordt gezocht naar diergerelateerde welzijnskenmerken waarmee de schema's kunnen worden geborgd en dit sluit aan bij de intenties die in Europa zijn geformuleerd. Het staat Nederlandse producenten vrij om bij beide schema's aan te sluiten.

3 Stand van zaken in de EU

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden recente en lopende processen in de EU beschreven die gericht zijn op de totstandkoming van certificering voor producten in het tussensegment: vleesproducten die zich op milieu- en dierenwelzijnsaspecten onderscheiden van gangbare producten enerzijds en biologische producten anderzijds. Producten die in Nederland het Beter Leven-kenmerk van de Dierenbescherming hebben, en die in Duitsland minimaal een ster van de Tierschutzbund hebben, vallen in het tussensegment. Het overzicht is gericht op discussies in de EU die relevant zijn voor de mogelijkheden van export van tussensegmentvlees vanuit Nederland naar Duitsland.

In dit hoofdstuk wordt met name ingegaan op de aandacht voor het thema dierenwelzijn in de EU. Dit betreft dan onder meer de discussie gericht op het dierenwelzijnsvriendelijker produceren binnen het gangbare segment vlees (paragraaf 3.2). Deze discussie is relevant omdat succesvolle inspanningen om het gangbare segment vlees te verduurzamen, door kunnen werken in de eisen die aan het tussensegmentvlees gesteld gaan worden. Voorts richt dit hoofdstuk zich op de inspanningen om binnen de EU-certificering van het tussensegmentvlees c.q. dierenwelzijnsvriendelijker vlees te realiseren (paragraaf 3.3). Daarna volgt een korte reflectie over de relevantie van de acties en de lopende discussie in de EU voor de mogelijkheden van export van dierenwelzijnsvriendelijker vlees van Nederland naar Duitsland (paragraaf 3.4). Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele conclusies.

Afbakening

Het gaat voor het doel van dit rapport te ver om de geschiedenis van de dialoog tussen dierenwelzijnsorganisaties, overheidsinstanties, beleidsmakers, producenten, lobby-organisaties, detailhandel en consumentenorganisaties in Brussel te beschrijven. Uiteindelijk heeft deze dialoog in de EU en in de Eurogroup for Animals bijgedragen tot een grotere bewustwording over en inzet voor de productie van dierenwelzijnsvriendelijker vlees via verbeteringen op het gebied van de dierhouderij, de vleeskeuze van de consumenten en de wet- en regelgeving. We beperken ons hier tot een beschrijving van de belangrijkste resultaten van die dialoog die in het verleden en recent tot stand zijn gekomen. Deze keuze be-

tekent dat we niet analyseren en omschrijven wat alle stakeholders van de dialoog - of het resultaat ervan - vinden.

3.2 EU-inzet voor diervriendelijker geproduceerd vlees

De wetgeving inzake dierenwelzijn in de EU kent een lange traditie van zo'n 40 jaar. De eerste communautaire wetgeving op dit gebied werd in 1974 vastgesteld en bevatte minimumnormen voor huisvesting die alle producenten moesten naleven. Binnen de EU-lidstaten gelden voor de meest gangbare diersoorten en dierlijke producten geharmoniseerde eisen ten aanzien van volksgezondheid, diergezondheid en dierenwelzijn. De eerste strategie van de Europese Commissie voor dierenwelzijn dateert uit 2006. Het 'Communautair actieplan inzake de bescherming en het welzijn van dieren 2006-2010' groepeerde de verschillende aspecten van het EU-beleid inzake dierenwelzijn die van toepassing is op dieren die voor economische doeleinden worden gehouden. Onderzoek vormde een belangrijk onderdeel van het plan.

Eind 2009 werd het Europese onderzoeksproject Welfare Quality afgerond. Dit project werd uitgevoerd in opdracht van de Europese Commissie. De uitgangssituatie voorafgaande het onderzoek kan als volgt worden beschreven:

> 'A major problem for any animal welfare labelling initiative is that there is currently no harmonised, recognised and reliable measuring instrument for comprehensively assessing animal welfare across species, farming systems and supply chain stages available.'

Welfare Quality heeft voor runderen, pluimvee en varkens een meetprotocol opgeleverd, waarmee het dierenwelzijn op het primaire bedrijf kan worden gemeten.

Een belangrijke aanbeveling uit het project Welfare Quality is om een netwerk van zogenaamde 'reference centres' op te zetten. De taak van deze 'reference centres' is te zorgen dat de bevoegde nationale autoriteiten coherente en eenduidige informatie krijgen over de manier waarop de EU-wetgeving en -regelgeving in hun land geïmplementeerd moet worden, speciaal gericht op de 'outcome-based animal welfare indicators' ofwel: diergerelateerde welzijnsindicatoren.

In januari 2012 heeft de Europese Commissie een nieuwe strategie (EU Strategie bescherming en welzijn van dieren 2012-2015) voor de komende vier jaar goedgekeurd om het welzijn van dieren in de Europese Unie verder te verbete-

ren. Zie voor de weergave hiervan box 3.1. Nederland heeft in dit kader diverse suggesties aangereikt hoe de uitkomsten van het project Welfare Quality kunnen worden ingepast in het Europese dierenwelzijnsbeleid.

Box 3.1 EU-strategie voor dierenwelzijn 2012/2015

De strategie van de EU voor de bescherming van het welzijn van dieren is in februari 2012 bekend gemaakt. John Dalli (toen nog EU-Commissaris voor Gezondheid- en consumentenbeleid) zegt daarover op 12 februari 2012 het volgende:

- De Commissie zal beoordelen of het haalbaar en wenselijk is wetenschappelijk onderbouwde indicatoren voor dierenwelzijn in te voeren. Deze kunnen wetgeving en de handhaving ervan vereenvoudigen. De OIE (World Organisation for Animal Health) pleit ook voor het gebruik van dit type indicatoren. Er zal hierbij met name gekeken worden naar de criteria die ontwikkeld zijn in het Welfare Quality-project.
- Deze indicatoren kunnen daarnaast gebruikt worden om bovenwettelijke eisen te formuleren.
- Een nieuw wetgevingskader zal ook de basis kunnen zijn voor transparante en wetenschappelijk onderbouwde informatie aan de consument.
- Er worden nationale referentiecentra voor dierenwelzijn opgericht. Het gezamenlijk netwerk van de centra draagt zorg voor uniformering van de technische informatie.

Nederland speelt een voortrekkersrol in de EU bij de totstandkoming en vaststelling van dit nieuwe Actieplan voor dierenwelzijn. Uitgangspunt van de Nederlandse inzet voor het verbeteren van dierenwelzijn in Europees verband is de Nota Dierenwelzijn (2007) en de Nationale Agenda Diergezondheid (2007). Daarbij gelden onder andere de volgende prioriteiten:

- uitfasering van de legbatterijen uiterlijk per 1 januari 2012. Saillant is dat verrijkte kooien in Nederland wel mogen, waar Duitsland zowel legbatterijen als verrijkte kooien bij wet heeft verboden,
- verdoven en stoppen met castratie van biggen,
- herziening Transportverordening en Varkensrichtlijn,
- regelgeving op het gebied van de verdovingsmethoden voor pluimvee aanscherpen.

Verduurzaming komt ook in de vleessector tot stand doordat er voorlopers zijn die markten ontwikkelen. Voor dierenwelzijn zijn er de afgelopen jaren certificatieschema's ontwikkeld, waarmee deze voorlopers zich in de markt hebben kunnen onderscheiden. Op de lange duur hebben deze eisen effect op de mainstream vleesketens, waarna zich weer nieuwe voorlopers aandienen. De lat

komt uiteindelijk voor iedereen hoger te liggen. Dat betekent dat de eisen voor een tussensegment dynamisch moeten zijn. Ook daar moet sprake zijn van doorontwikkeling.

Verduurzamingsinspanningen van de vleesketens in individuele EU-lidstaten zijn vaak leidend voor de beleidsdiscussies die in de EU plaatsvinden. In het verleden zijn door inspanningen van de EU gericht initiatieven genomen op het gebied van de groepshuisvesting van kalveren en vleesvarkens, verdoofde castratie van biggen en een verbod op legbatterijen, in Nederland, Duitsland en Engeland. Vanwege de vervlechting van markten is de verwachting dat de verduurzaming van de mainstream vleesketen in onder meer Nederland, Europees gaat doorwerken.

De boodschap achter de voortdurende verduurzaming van de mainstream vleesketens in individuele EU-lidstaten is dus tweeledig. De ambities voor verduurzaming vastgelegd in besluiten binnen een EU-kader, volgt de route van de ontwikkeling in de individuele lidstaten. De tweede boodschap is dat wil er bestaansrecht zijn voor het tussensegmentvlees, dat deze zich zal moeten blijven onderscheiden van de verduurzamende kwalificaties van de mainstream vleesketen.

3.3 Naar Europese certificering van diervriendelijker geproduceerd vlees (tussensegment)?

Europese certificering van het tussensegmentvlees kan op twee manieren: via een EU-erkenning van binnen EU-lidstaten bestaande tussensegmentlabels (erkenningsspoor) of via harmonisatie/streven naar uniformiteit van binnen EU-lidstaten bestaande tussensegmentlabels (harmonisatiespoor). Het belangrijkste verschil tussen deze twee sporen is dat er in het erkenningsspoor ruimte blijft voor aanvullende eisen in nationale labels en keurmerken die ook als zodanig blijven bestaan. De EU zou in dat geval nationaal voorkomende publieke en/of private labels kunnen certificeren op basis van een aantal concrete, vastgestelde eisen. Deze certificering is zichtbaar op de verpakking. In het harmonisatiespoor worden de eisen aan de labels geüniformeerd om tot één EU-label te komen die nationaal geldende labels vervangt. Beide sporen worden in de EU verkend.

Labels en logo's vormen een belangrijk onderdeel van de communicatie naar de consument - en het vertrouwen van de consument - in het tussensegment. Het algemene EU-beleidsdoel voor dit beleidsterrein is de consumenten in staat te stellen gemakkelijker welzijnsvriendelijkere producten te identificeren en te

kiezen en daardoor producenten een economische stimulans te geven om het welzijn van dieren te verbeteren. Dierenwelzijn is immers een belangrijk onderwerp voor Europese consumenten (European Commission, 2005).

Inspanningen Harmonisatiespoor
Er worden binnen Europa veel inspanningen verricht te komen tot het vaststellen van één Europees logo, keurmerk, label of certificaat voor dierenwelzijnsvriendelijker vlees, waarin bestaande initiatieven in EU-lidstaten zouden kunnen opgaan.

> 'A Community Animal Welfare Label can be expected to have more direct effects on animal welfare than other voluntary options, depending on the market share of the label.'

Een haalbaarheidsstudie uit 2009 naar opties voor EU-labelling van tussensegmentvlees, geeft aan dat één EU-label (zonder instandhouding van nationaal geldende labels), analoog aan het EU-label en -logo voor biologische producten, de meeste duidelijkheid voor consumenten biedt.

> 'The most feasible option for EU action empowering consumers to make informed purchasing decisions appears to be a Community Animal Welfare Label modelled after the EU organic label. A Community Animal Welfare Label can be expected to have more direct effects on animal welfare than other voluntary options, depending on the market share of the label.' (*Feasibility study on animal welfare labelling and establishing a Community Reference Centre for Animal Protection and Welfare*; FCEC, 2009)

Ook Duitsland is een voorstander van de totstandkoming van één EU-label voor tussensegmentvlees (www.Reuters.com; 'Germany to seek EU animal welfare label on meat', January 2012). De inspanningen van de Europese koepel van dierenbeschermingsorganisaties (Eurogroup for Animals) - om te komen tot één dierenwelzijnslabel in de EU - zijn voorlopig op niets uitgelopen omdat er verdeeldheid is tussen de nationaal bestaande labels over de wensen aan één dierenwelzijnlabel (Eurogroup of Animals).

Inspanningen Erkenningsspoor
Naast harmonisatie van in de EU-voorkomende tussensegment labels, is een minder ambitieuze aanpak om te komen tot vrijwillige erkenning van de nationaal voorkomende publieke en/of private labels op basis van een aantal concrete,

vastgestelde eisen. De relevante vraag is dan of er in de EU inspanningen worden verricht gericht op totstandkoming van een EU-standaard voor tussensegment labels, en hoever het daarmee staat?

Over dierenwelzijnslabels heeft de Europese Commissie in oktober 2009 de rapportage *Options for animal welfare labelling and the establishment of the European Network of Reference Centres for the protection and welfare of Animal* (Europese Commissie, 2009) uitgebracht. Deze rapportage geeft aan dat labels voor dierenwelzijn gebaseerd moeten zijn op wetenschappelijk bewijs en adviseert de binnen de verschillende lidstaten bestaande labels binnen de EU te harmoniseren, zodat deze goed te begrijpen zijn voor de consument (Oosterkamp, 2011; bron 5).

De diergerelateerde welzijnsindicatoren zullen zowel bij erkenning van nationale tussensegmentlabels als in een geharmoniseerd systeem bruikbaar zijn. Er kan concreet worden gemaakt door een onafhankelijke toetsende instantie wat de meerwaarde is van de bestaande labels voor het dierenwelzijn. En dan kan er door besluitvormingsorganen in de EU ook de normen worden vastgesteld waaraan de nationale labels moeten voldoen om aanspraak te maken op Europese certificering en erkenning. Tot op heden is er nog geen concrete vertaling van de uitkomsten van dit onderzoeksproject in relevante regelgeving. De voortgang gericht op een EU-label voor tussensegmentvlees (harmonisatie), en op certificering van nationale labels (erkenning), verloopt hierdoor traag. Bij de snelheid en effectiviteit van de huidige inspanningen die in Europees verband worden verricht, zal het (volgens betrokkenen) zeker tot na 2015, en waarschijnlijker tot na 2020, duren voordat certificering van binnen de EU-staten ontwikkelde nationale dierenwelzijnslabels plaatsvindt.

3.4 Betekenis EU-discussie voor de mogelijkheden van de export van dierenwelzijnsvriendelijker vlees van Nederland naar Duitsland

Ten behoeve van het streven naar labelling van dierenwelzijnsvriendelijker vlees
Nederland en Duitsland zijn in Europese besluitvormingsprocessen voor totstandkoming van dierenwelzijnsvriendelijker vlees, evenals bij de totstandkoming van certificering op labels voor dierenwelzijnsvriendelijker vlees, gelijkgezinden. Daarbij geldt dat deze EU-lidstaten verdergaande maatregelen zouden wensen dan door het gemiddelde van alle EU-lidstaten wenselijk wordt geacht. Dat laat zich vooral recentelijk terugzien in het project Welfare Quality met als doel om te komen tot diergerelateerde welzijnsindicatoren. In de EU bestaan geen geharmoniseerde dierenwelzijnsnormen en de wijze waarop deze moeten worden be-

oordeeld. De weg naar een beoordeling loopt via het vaststellen van de diergerelateerde welzijnsindicatoren. Het voornemen is om deze in de periode tot 2015 (nieuwe actieplan) vast te laten stellen door de EU.

Vlees produceren volgens specifieke exportmarktwensen komt in Nederland veel voor in de varkenshouderij en pluimveehouderij en in mindere mate in de rundvleeshouderij. Buitenlandse afnemers vragen vaker vlees met specifieke eigenschappen, zo ook vlees met extra aandacht voor dierenwelzijn. Een steeds grotere groep Europese consumenten heeft de voorkeur voor vlees dat qua prijs en dierenwelzijn tussen biologisch en regulier vlees in ligt. De Nederlandse vleessector wil ook graag aan deze vraag tegemoetkomen. Een groot aantal partijen in de vleessector heeft een convenant afgesloten om samen dit 'tussensegment' uit te breiden door bestaande initiatieven te optimaliseren en nieuwe te ontwikkelen. In het convenant zijn geen afspraken opgenomen gericht op het verbeteren van exportmogelijkheden van tussensegmentvlees naar Duitsland of andere landen.

Ten behoeve van de communicatie

De EU heeft eigen communicatiekanalen om de consument uitleg te geven over de eisen die aan dierenwelzijnsvriendelijkere labels zijn gesteld. Zo is er een specifiek 'Informatieplatform over dierenwelzijn' opgericht in het kader van het 7e EU-Kaderprogramma, bedoeld om de dialoog en de uitwisseling van ervaringen tussen belanghebbenden te vergemakkelijken. Dit is een sleutelelement van het actieplan.[1]

Betere informatie voor de consumenten biedt de mogelijkheid de gewenste cyclus tot stand te brengen waarbij de consumenten een vraag creëren naar voedingsmiddelen die dierenwelzijnsvriendelijker zijn vervaardigd, wat via de aanbodketen wordt doorgegeven aan de primaire producent die een betere prijs voor zijn product kan krijgen en aldus een deel van zijn hogere productiekosten kan terugverdienen. Bij export zal het benadrukken van de positieve kwalificaties van het dierenwelzijnsvriendelijker vlees essentieel zijn voor de afzet.

Ten behoeve van de export van dierenwelzijnsvriendelijker vlees

EU-erkenning of als harmonisatie van normen voor dierenwelzijn zou interne marktverstoring en beperkingen van vrije handel in tussensegmentvlees wegnemen. Als harmonisatie of erkenning slaagt, dan heeft dit consequenties voor de handel via het Europese principe van 'mutual recognition': producten die aan het EU-recht voldoen kunnen niet door een lidstaat worden geweigerd. Indien de

[1] http://www.animalwelfareplatform.eu

bestaande labels op dit gebied in Duitsland en Nederland door EU-wetgeving in 2015 gecertificeerd worden als dierenwelzijnsvriendelijke labels, dan zal het mogelijk zijn om aan te geven in Duitsland dat het label van het Nederlandse dierenwelzijnsvlees EU-gecertificeerd is. Of dit label ook geaccepteerd wordt door de Duitse consument, is daarmee nog niet gezegd. De veronderstelling is wel dat de marktvraag naar tussensegmentvlees in Duitsland toeneemt, en dat de Duitse producenten deze markt op korte termijn niet geheel kunnen bedienen.

3.5 Conclusies

Europese certificering van het tussensegmentvlees kan dus op twee manieren: via een EU-erkenning van nationaal binnen EU-lidstaten bestaande tussensegmentlabels (erkenningsspoor) of via harmonisatie/streven naar uniformiteit van binnen EU-lidstaten bestaande tussensegmentlabels (harmonisatiespoor). Ondanks de inspanningen die in Europees verband worden verricht, zal het zeker tot na 2015, en wellicht tot na 2020, duren voordat certificering van binnen de EU-staten ontwikkelde nationale dierenwelzijnslabels plaatsvindt. Dat betekent dat de discussies in Brussel over erkenning of harmonisatie van tussensegmentlabels op korte termijn niet van invloed zijn op de mogelijkheden van export van dierenwelzijnsvriendelijk vlees van Nederland naar Duitsland.

Als harmonisatie of erkenning (in de EU, of tussen dierenwelzijnsorganisaties onderling) slaagt, dan heeft dit consequenties voor de handel via het Europees principe van 'mutual recognition': producten die aan het EU-recht voldoen kunnen niet door een lidstaat worden geweigerd. De Noordwest-Europese markt voor vlees is één markt. De exportmogelijkheden van het tussensegmentvlees van Nederland naar Duitsland kunnen door harmonisatie of erkenning toenemen. Maar er kan dus ook een stroom de andere kant opkomen.

De weg die de EU inslaat om te komen tot erkenning of harmonisatie van nationaal geldende tussensegmentlabels loopt via diergerelateerde welzijnsindicatoren. Deze indicatoren zullen uiteindelijk kunnen leiden tot scores voor de verschillende nationaal gehanteerde publieke en private dierenwelzijnslabels. Onduidelijk is vooralsnog wat de scores zullen zijn voor het Beter Leven-kenmerk van de Nederlandse Dierenbescherming en het 'Labelstufen Einstieg und Premium' van de Duitse Tierschutzbund (DTb) en of de scores tussen de labels op de verschillende indicatoren vergelijkbaar zijn. Als deze vergelijkbaar zijn, dan lijkt het niet moeilijk om dierenwelzijnsvriendelijker vlees op elkaars markten af te zetten. Consumentenacceptatie is dan nog wel een issue. Als de scores uiteenlopen heeft dat negatieve consequenties voor de mogelijkheden

van afzet van Nederlands tussensegmentvlees op de Duitse markt en vice versa.

4 Conclusies en aanbevelingen

4.1 Conclusies

Sinds 2011 zijn Duitse ngo's, kennisinstellingen en marktpartijen stevig in beweging gekomen om het tussensegmentvlees in de markt te zetten. Het betreft hierbij met name de productie en vermarkting van diervriendelijker geproduceerd vlees. Op dit moment zijn vooral varkensvlees- en kippenvleesproducten in de markt geïntroduceerd. Drijvende krachten hierachter zijn de producenten, gesteund door de kennisinstellingen en de overheid. De retailers hebben daarbij de vraag ingeschat. Het begin van een tussensegment in de Duitse markt is er.

Er lijkt in Duitsland een toenemende vraag te zijn naar producten uit het tussensegment vlees. Door een toenemend consumentenbewustzijn neemt de vraag naar diervriendelijker geproduceerd vlees in Duitsland toe. De potentie voor afzet van Nederlands tussensegmentvlees in Duitsland is zeker aanwezig.

De concurrentie uit Duitsland zelf zal groot zijn. Dit komt ook doordat Duitsland een groot aantal regionale labels kent, waarmee de welzijnsvriendelijker productie verbonden kan worden. Dit geldt met name voor huismerken van meer regionaal georiënteerde supermarkten. Voor een aantal regio's of regionale supermarktketens levert kan dat een nadeel voor Nederlandse bedrijven opleveren.

De standaard van de Deutscher Tierschutzbund kent verdergaande huisvestingseisen voor vleesvarkens dan wettelijk voorgeschreven. De 'Einstiegstufe' bij varkensvlees is vergelijkbaar met de eisen van het Beter Leven-kenmerk van de Nederlandse Dierenbescherming. Daarnaast zijn op de Duitse markt de eisen van het Beter Leven-kenmerk overgenomen door de organisatie Vier Pfoten. Er zijn nu twee organisaties die een tussensegment promoten, wat niet bevorderlijk is voor de eenduidigheid naar Duitse consument. Nederlandse bedrijven kunnen in principe bij beide schema's aansluiten.

Er is in Duitsland brede overeenstemming bij producentenorganisaties, ngo's, kennisinstellingen, maar ook bij de federale en nationale overheden, over de ontwikkeling van standaarden gebaseerd op diergerelateerde welzijnsindicatoren. De voorlopige schema's die de Deutscher Tierschutzbund in juni 2011 introduceerde zijn nog in ontwikkeling en welke diergerelateerde welzijnsindicatoren daarin zullen worden opgenomen is nog niet definitief; onderzoek hiernaar loopt nog. Deze schema's van de Deutscher Tierschutzbund zullen naar verwachting wel ijkpunt worden op de Duitse markt.

Transparantie is een leidend begrip in de Duitse vleessectoren. Hierbij wordt gedoeld op het inzichtelijk maken van de oorsprong van het vlees voor de consument. Daar horen ook de scores op dierenwelzijn bij. Daarmee kunnen Nederlandse tussensegmentproducenten in de toekomst aanvullende eisen verwachten van diergerelateerde indicatoren door Duitse afnemers.

Ondanks de inspanningen die in EU-verband worden verricht, zal het zeker tot na 2015, en wellicht tot na 2020, duren voordat certificering van binnen de EU-staten ontwikkelde nationale dierenwelzijnslabels plaats vindt. Dat betekent dat de discussies in Brussel over erkenning of harmonisatie van tussensegmentlabels op korte termijn niet van invloed zijn op de mogelijkheden van export van dierenwelzijns-vriendelijker vlees van Nederland naar Duitsland. De sector hoeft daarmee op korte termijn niet te anticiperen op resultaten van EU-processen gericht op erkenning of harmonisatie van dierenwelzijnsvriendelijkere labels. Daarmee is niet gezegd dat sectorpartijen passief moeten blijven afwachten.

De weg die de EU inslaat om te komen tot erkenning of harmonisatie van nationaal geldende tussensegmentlabels loopt via de 'outcome based animal welfare indicators' uit het project Welfare Quality. Deze diergerelateerde welzijnsindicatoren zullen uiteindelijk kunnen leiden tot scores voor de verschillende nationaal gehanteerde publieke en private dierenwelzijnslabels.

4.2 Aanbevelingen

Exporteurs naar de Duitse markt moeten zeker rekening houden met diergerelateerde welzijnsindicatoren. Exporteurs die elk afbreukrisico willen vermijden wordt aanbevolen aan te sluiten bij de nieuwe standaard en het label dat door de Deutscher Tierschutzbund is ontwikkeld.

Aanbevolen wordt ook om te proberen bij de introductie van dierenwelzijnsvriendelijke labels op de Duitse markt de discussie uit te breiden naar aspecten als milieu, energie, veevoer enzovoort. Dat verbreedt het 'level playing field' voor Europese producenten om met het tussensegmentvlees op de markten in verschillende lidstaten actief te kunnen worden.

Aanbevolen wordt ook om als Nederlandse vleessector met een brede internationale blik naar de exportmogelijkheden van diervriendelijker geproduceerd vlees te kijken. Er zijn een aantal instrumenten om de kwalificaties van Nederlands tussensegmentvlees uit te dragen, teneinde internationaal vertrouwen te wekken. Te noemen zijn de Grüne Woche, beurzen en internationale workshops.

Ten slotte wordt aanbevolen dat dierenbeschermingsorganisaties zich in Europees verband beraden op het afstemmen van de schema's die zij ontwikkelen voor het produceren van diervriendelijker vlees.

Literatuur, websites en informanten

LAVES, 05.09.2012. *Tierschutz plan NiederSachsen, Zusammenfassende Auflistung und Bewertung der Aufgaben.* Nds. Ministerium für Ernährung, Landwirtschaft, Verbraucherschutz und Landesentwicklung. Hannover.

AVEC, 2011. *Annual Report 2012*. Brussels.

BMELV, March 201. *Introduction of an animal welfare label in Germany. Brief opinion*. Scientific Advisory Board on Agricultural Policy at the Federal Ministry of Food, Agriculture and Consumer Protection.

BMELV, Januar 2012. Charta fuer Landwirtschaft und Verbraucher, Berlin.

Deimel, I., A. Franz, M. Frentrup, M. von Meyer, A. Spiller en L. Theuvsen, 2010. *Perspektiven für ein Europäisches Tierschutzlabel*. BMELV/BLE (Projektkennziffer 08hs010). Georg-August-Universität, Göttingen, Deutschland.

European Commission, 2005. *Special Eurobarometer 229, Attributes of consuments towards the welfare of farmed animals*. Report. Brussels.

Fechler, R., 30Juni 2011. *Wie sieht die Zukunft der Tierhaltung aus?* Gesunde Tiere - Gesunde Lebensmittel. Deutschen Bauernverbund. Fachtagung 'Initiative Tierwohl-Label', Göttingen.

Franz, A., M. von Meyer and A. Spiller, 2010. 'Prospects for a European Animal Welfare Label from the German Perspective: Supply Chain Barriers.' In: *J. Food System Dynamics* 4, pp. 318-329.

Jungbluth, T., 30 Juni 2011. *Statement zu den vorgestellten Kernelementen eines Tierwohl-Labels*. Fachtagung 'Initiative Tierwohl-Label', Göttingen, 30 Juni 2011.

Kluge, K., 30 Juni 2011. Bijdrage BMELV. *Fachtagung 'Initiative Tierwohl-Label',* Göttingen.

Oosterkamp, E.B, B. Bremmer, R. Hoste en K.H. de Greef, augustus 2011. *Verkenning van dierlijke tussensegmenten in onze buurlanden*. LEI-rapport 2011-028. Wageningen.

Rusche, B., 30 Juni 2011. *Tierschutz im Markt vorantreiben: Die Strategie des Deutschen Tierschutzbundes Deutschen Tierschutzbundes e. V.* Fachtagung 'Initiative Tierwohl-Label', Göttingen.

Spiller, A., 8 Dezember 2010. *Welche Ansprüche haben Verbraucher an tierische Lebensmittel?* Bayer Health Care Round Table. Gesunde Tiere- Gesunde Lebensmittel, Berlin.

Top Agrar, Issue Augustus, 2011.

Wagenberg, C. van, W. Tilman, E. Oosterkamp en N. Bondt 2012. Supervision of pork safety in the Netherlands and North Rhine-Westphalia and Lower Saxony. Concept Interreg report.

Winckler, Ch., 30 Juni 2011. *Zum Entwurf der Tierwohl-Label Schweine und Masthühner*. Institut für Nutztierwissenschaften Universität für Bodenkultur, Department für Nachhaltige Agrarsysteme. Fachtagung 'Initiative Tierwohl-Label', Göttingen.

Informanten
Lars Schrader, Friedrich-Loeffler-Instituut (FLI)
Claudia Salzborn (Deutscher Tierschutzbund e.V.)
Gerda Zijlstra (Plukon)
Marijke de Jong (Dierenbescherming)
Robert Hoste (LEI)
Peter van Horne (LEI)
Tilman Wilke (Universitaet Bonn)

Websites
http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/12/28&format=HTML&aged=0&language=NL&guiLanguage=en

http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/farm/docs/options_animal_welfare_labelling_report_nl.pdf

http://library.wur.nl/WebQuery/edepot?isn-titelbeschrijving=1936564

http://www.vwa.nl/onderwerpen/werkwijze-food/dossier/export-inclusief-intraverkeer/exportcertificaten-levende-dieren-levende-producten-dierlijke-producten/verschillende-exportcertificaten

http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2011/2011-028.pdf

http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/farm/aw_labelling_report_part1.pdf

http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/survey/index_en.htm

http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/summary.do?id=1214640&t=d&l=en

Bijlage 1

Standaarden van de Deutscher Tierschutzbund vergeleken met die van de Dierenbescherming

In deze bijlage worden de standaarden van de Deutscher Tierschutzbund en de die van de Dierenbescherming met elkaar vergeleken. De bronnen bestaan uit de websites (www. tierschutzbund.de/tierschutzlabel.html, bekeken op 5 november 2012 en http://beterleven.dierenbescherming.nl/kippen-vlees en ~varkens, bekeken op 6 november 2012). Aangevuld met informatie van de beide organisaties en Robert Hoste en Peter van Horne (LEI).

B1.1 Vleeskuikens

In tabel B1.1 zijn de criteria voor de 'Einstiegstufe' vergeleken met die van de Beter Leven-kenmerk (één ster) en de EU- handelsnorm voor het scharrelkuiken - binnengehouden. De normen in Duitsland nog in ontwikkeling. Er zijn grenzen gesteld aan de omvang van het bedrijf. Ter vergelijk: Nederland heeft een bedrijf gemiddeld ongeveer 15.000 plaatsen. Voor een aantal bedrijven zal de groottе-eis beperkend kunnen zijn. De groeisnelheid van het vleeskuiken is gelimiteerd, maar de minimale levensduur is niet vastgelegd. Afhankelijk van het ras is dus een lager eindgewicht mogelijk. In dit opzicht lijkt het Duitse schema voor de 'Einstiegstufe' dus meer op het 'Freedom Food' schema (niet in het overzicht). Omdat het eindgewicht niet gedefinieerd is, levert het schema voor producenten het grote voordeel van flexibiliteit op. Ze kunnen inspelen op de veranderende vraag van de markt naar kleinere of grotere vleeskuikens.

De Vier Pfoten-schema's voor het FairMast vleeskuiken komen overeen met die van het Beter Leven-kenmerk, zij het dat Vier Pfoten geen schema voor het tweesterrenniveau kent (zie www.fairmast.de/fm4-kriterien.html).

Tabel B1.1	Schema's voor vleeskuikens vergeleken		
	BLk één ster	**EU scharrel - binnen**	**DeutscheTierschutzbund Einstiegstufe**
Algemeen			
Strooisel	Stro of houtkrullen	Los materiaal	
Max. bedrijfsgrootte	220.000 plaatsen		2 x 30.000 plaatsen
Dier			
Ras kuiken	Traag groeiend	Traag groeiend	Traag groeiend
Leeftijd (dagen)	Min. 56	Min. 56	Geen min.
Eindgewicht			
Groei/dier/dag			Max. 45gr p/d
Huisvesting			
Overdekte uitloop	Min. 8 u/ p.d. toe-gang tot overdekte uitloop. Min 20% van oppervlakte van de stal.	niet voorgeschreven	'Kaltscharrraum' (uitloop) Min. 3 m breed en 20% van de oppervlakte van de stal.[1]
Bezetting	Max. 25 kg/m2	Max. 25 kg/m2	Max. 25 kg/m2
Lichtritme	Per etmaal 8 uur geen kunstlicht	Per etmaal 8 uur geen kunstlicht	
Daglicht	Ja		
Afleiding	strobalen in stal		Strobalen in stal, Ytong-Stenen.
Zitstokken			Ja
Voer			
Voersamenstelling	Graan 70%		
Graan	Bijstrooien: 2 gram per dier per dag		Advies: bijstrooien 2 gr per dier per dag
Transport			
Transport	Containers met grote openingen		
Transportduur	Max. 3 uur		Max. 4 uur

Tabel B1.1	Schema's voor vleeskuikens vergeleken (vervolg)		
	BLk één ster	**EU scharrel - binnen**	**DeutscheTierschutzbund Einstiegstufe**
Slacht			
Methode	Bedwelming met 2-fasen CO_2 gas Overgangsfase voor elektrisch waterbad, maar wel strikt juiste stroomsterkte aanhouden.	EU verordening (meestal elektrisch waterbad, gas bedwelming wordt ook soms toegepast.	Bedwelming met 2-fasen CO_2 gas; in overgangsfase nog waterbad methode toegestaan
Diergerelateerde indicatoren	95% antibioticum vrij (dit is een resultaat, maar is niet voorgeschreven).		Dit punt moet DTb nog uitwerken. Bijvoorbeeld denkt men aan houderij eisen t.a.v. mobiliteit, mortaliteit, geneesmiddelen verbruik, verwondingen.

[1.] Geadviseerd wordt: 30% van de oppervlakte. De uitloop moet voor minstens 50% beschermen tegen wind, lucht en licht. Ongelimiteerde toegang vanaf week 4 van zonsopkomt tot zonsondergang, minstens 50% van mest periode.

Voor de 'Premiumstufe' gelden de volgende aanvullende eisen:
- minimale levensduur van 56 dagen
- verdere reductie van de bezettingsgraad naar 21 kg/m²
- een buitenuitloop van 4 m²/vleeskuiken
- dagelijks ruwvoer (stro, hooi) en vochtrijk voer (bijvoorbeeld biet)
- een groepsgrootte van maximaal 4.800 vleeskuikens
- een grens van de productie locatie van 16.000 plaatsen

Deze eisen liggen hoger dan eisen van het Beter Leven-kenmerk (2 sterren). Qua uitloop is het vereiste niveau op het niveau voor biologisch. De 'Premiumstufe' lijkt dus meer aan te sluiten bij Beter Leven-kenmerk (3 sterren), maar de minimale levensduur ligt bij 3 sterren veel hoger, namelijk op 81 dagen.

B1.2 Vleesvarkens

In tabel B1.2 zijn de criteria voor de 'Einstiegstufe' vergeleken met die van de Beter Leven (1 ster). In Duitsland zijn grenzen gesteld aan de omvang van het bedrijf. Ter vergelijk: Nederland heeft een bedrijf gemiddeld ongeveer 4.000 varkensvlees plaatsen. Voor een aantal bedrijven zal de grootte eis beperkend kunnen zijn. De criteria van het Beter Leven-kenmerk gaan niet alleen over vleesvarkens, maar ook over het fokkerijdeel, dus de dragende zeugen, de kraamzeug met biggen en de gespeende biggen. In Duitsland zijn de eisen voor het fokkerijdeel nog in ontwikkeling. Ook heeft BLk een aparte lijst met criteria voor slachterijen en vleesverwerking teneinde dierenwelzijn tot slachten, tracking & tracing, massabalans en receptuur van karkas en vlees te volgen om zekerheid te krijgen dat consument juiste product krijgt. Dit type eisen zullen ook in Duitsland aan de ketenpartijen gesteld gaan worden.

De voorlopige eisen van de Deutscher Tierschutzbund voor de 'Einstiegstufe' lijken dus vergelijkbaar met één ster BLk. De eisen voor de vloeren in de huisvesting gaan minder ver maar kennen een korte overgangstermijn. Het betreffen kostbare aanpassingen, die niet te realiseren zijn zonder nieuwe stallen te bouwen, hoewel dit uitgangspunt bij het schema voor de 'Einstiegstufe' was. Mogelijk wordt deze eis nog versoepeld.

Voor de 'Premiumstufe' gelden de volgende aanvullende eisen:

- veefoppervlakte ongeveer het dubbele van wat nu voorgeschreven.
- geperforeerde bodem, stro op ligplaats.
- gescheiden functiegebieden: activiteiten zone, liggebied en scheitplek.
- buitenuitloop of open front stal.
- maximale bedrijfsgrootte: 950 varkensvleesplaatsen.

De oppervlakte eisen komen weer overeen met de eisen voor de biologische houderij, dus met de eisen voor Beter Leven-kenmerk (3 sterren).

Tabel B1.1	Schema's voor vleesvarkens vergeleken	
	Beter Leven-kenmerk één ster	**Deutscher Tierschutzbund Einstiegstufe**
Algemeen		
Max. bedrijfsgrootte	7.500 plaatsen; bij een gesloten bedrijf maximaal 3.800 vleesvarken plaatsen.	3.000 plaatsen
Dierbehandeling		
Staart couperen	Toegestaan, maar korter	Niet toegestaan, maar overgangstermijn van 2 jaar.
Castreren	Niet toegestaan	Castratie met verdoving (Isoluran) en pijnbestrijding, bij berenmesten: inenting tegen berenlucht
Huisvesting		
Inrichten met functiegebieden	Wordt aanbevolen	Is vereist (Strukturierung der Bucht)'
Bodem	Minimaal 40% dichte vloer.	Welzijnsrooster (maximaal 3% geperforeerde bodem), overgangstermijn van 2 jaar.
Ligplaats	Uiterlijk in 2025 is de dichte vloerdeel ingestrooid of voorzien van vloerverwarming	Stro of zachte mat, overgangstermijn van 2 jaar.
Oppervlakte	1 m^2	1 m^2 (een derde meer dan gebruikelijk)

Tabel B1.1	Schema's voor vleesvarkens vergeleken (vervolg)	
	Beter Leven-kenmerk één ster	**Deutscher Tierschutzbund Einstiegstufe**
Afleiding	Bij groepen kleiner dan 40 dieren: afleidingsmateriaal zoals stevig touw of blok hout dat aan 3 van de volgende 5 criteria voldoet: - wroetbaar, bijtbaar, eetbaar, afbreekbaar, noviteit. Bij groepen vanaf 40 dieren is (met overgangstermijn tot 2015) stro of vergelijkbaar afleidingsmateriaal nodig; kan strospeelbak, stroswing of automatisch stroverstrekkingssysteem zijn.	Automaten met stro
Klimaat	Hittestress moet worden vermeden (waterverneveling is optie)	Luchtkoeling of waterverneveling
Transport		
Transportduur	Maximaal 8 uur bij slachtvarkens, 6 uur bij biggen	Max. 4 uren
Slacht		
Methode	EU- geregeld	EU-geregeld
Diergerelateerde indicatoren		Dit punt moet DTb nog uitwerken. Bijvoorbeeld denkt men aan houderij-eisen ten aanzien van mortaliteit, geneesmiddelen verbruik, verwondingen, long- en leverafwijkingen.
Slachthuis		
Tracking & tracing	ja	t.z.t
Volgen massabalans	ja	t.z.t

Bijlage 2

Aktion Tierwohl (Westfleisch)

Bron: *Top Agrar* 8/2011 p.14, interview met Giessen (Westfleisch)

Eisenpakket voor toeleveranciers:

1. QS gecertificeerd. Dit is vergelijkbaar met IKB.
2. Staan controles toe in het kader van het 'BestSchwein-Leververtrag':
   a. ten behoeve van de bedrijfsgezondheidsindex (daggroei, uitval, antibioticaverbruik). Zie figuur B2.1
   b. ten behoeve van het houderijprofiel (controle op afwijkingen aan gewrichten, huid, oren, staart, borstvlies, longen, in het kader van de zichtkeuring aan de slachtlijn). In figuur B2.1 bij 'Bestanddaten' genoemd.
3. Kunnen voldoen aan de 'Animal Welfare-Standard' i.c. de eisen van Freedom Food. Zie figuur B2.2 voor de eisen. Voor vleesvarkens zijn de huisvestingseisen van Aktion Tierwohl niet anders dan wettelijk vereist (de QS-standaard). In de huisvesting voor zeugen is voorgesorteerd op de EU-eisen vanaf 1 januari 2013. Wel opvallend is dat de beren niet meer gecastreerd worden.

De audit voor de QS certificering vindt eens per drie jaar plaats. Voor het 'BestSchwein-Leververtrag' wordt eens per jaar een audit geregeld.

Figuur B2.1 Bedrijfsgezondheidsindex Aktion Tierwohl

	Daggroei (Weging: 20%)		Uitval (Weging: 30%)		Antibioticaverbruik (Weging: 50%)	
Groep	**Grenswaarden**	**Punten**	**Grenswaarden**	**Punten**	**Grenswaarden**	**Punten**
1	meer dan 810 g	20	minder dan 0,5%	30	Minder dan 0,5 dagen	50
2	760 tot 809 g	15	0,5 tot 2,5%	20	0,5 tot 5,5 dagen	35
3	710 tot 759 g	5	2,51 tot 3,5%	10	5,51 tot 11 dagen	15
4	minder dan 710 g	0	meer dan 3,5%	0	Meer dan 11 dagen	0

Bron: Westfleisch (2011)

Figuur B2.2	**Dierenwelzijnseisen van Aktion Tierwohl**		
Overzicht: de verschillen in de QS-concepten			
	Tierschutzbund/Vion (onder voorbehoud)	Aktion Tierwohl/ Westfleisch	QS-standaard
Huisvesting			
Oppervlakte per vleesvarken in m^2	<50 kg – 0,7	30 tot 50 kg – 0,5	30 tot 50 kg – 0,5
	<120 kg – 1,1	50 tot 110 kg – 0,75	50 tot 110 kg – 0,75
	>120 kg – 1,6	>110 kg – 1,00	>110 kg – 1,00
Bodem	ligplaats volgens planning; max. 3% geperfor.	zeugen: 1,3 m^2 ligoppervlak (max. 15% geperfor.)	geen richtlijnen
Afleidingsmateriaal	met stro	afwisselend	ja
Groepshuisvesting zeugen	nog geen richtlijnen voor zeugen	ja	vanaf 2013
Lichamelijke ingrepen			
Castratie	met verdoving of inenting	beren mesten	ja, met pijnbestrijding
Staart couperen	nee (beperkt inkorten in uitzonderlijke gevallen)	mogelijk	mogelijk
Overige			
Registratie en bestandsgegevens	mortaliteit, gedrag, overige data gepland	groei, mortaliteit, behandeldagen	Nee
Transportduur	max. 4 uur	gem. 3 uur	8 uur
Meeropbrengst fokkers	nog open	2-4 Ct/kg SG	

Bron: *Top Agrar* 8/2011 p. 120.

LEI Wageningen UR ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

LEI Wageningen UR vormt samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR, Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.wageningenUR.nl/lei

LEI-rapport 2013-040